

Katarzyna Rozmarynowska

Zapomniany gdański Ogród Strzelecki¹

Druga wojna światowa doprowadziła do zniszczenia wielu gdańskich zabytków. Jest wśród nich położony pomiędzy murami obronnymi a ufortyfikowanym w XVII wieku wzgórzem Grodziska Ogród Strzelecki. Pomimo zmienności losów od średniowiecza aż po tragiczne wydarzenia wiosny 1945 roku jego granice i ukształtowanie prawie się nie zmieniały. Przekształceniom ulegały jedynie budynki, drogi, drzewa, kwiaty i inne elementy wyposażenia oraz wewnętrzne rozplanowanie, a także sposób użytkowania, który ewoluował od prostego placu strzeleckiego aż po ekskluzywny ogród klubowy. Kolejne tych zmian spróbujemy prześledzić w dalszej części artykułu, którego celem jest zwrócenie uwagi na losy tego niezwykłego zabytku, a także na szansę jego rewitalizacji, jaka pomimo zniszczeń i podziału terenu pomiędzy różnych użytkowników ciągle jeszcze istnieje.

Organizacje strzeleckie związane z Ogrodem u podnóża Grodziska

W średniowiecznym Gdańsku, tak jak i w innych miastach, ważnym zadaniem spoczywającym na barkach wszystkich mieszkańców było zapewnienie bezpieczeństwa. W osiągnięciu tego celu pomagały znane specjalne organizacje, mające za zadanie doskonalenie umiejętności strzeleckich zrzeszonych w nich mieszczan, po to, aby w razie potrzeby mogli podjąć skuteczną obronę przed ewentualnym wrogiem. Początkowo, od kura do którego strzelano, nazywane były bractwami kurkowymi, a później po prostu bractwami strzeleckimi.

W słynącym z bogactwa Gdańsku, który szczególnie narażony był na wrogie najazdy, zapewnienie bezpieczeństwa nabierało specjalnego znaczenia. Nic też dziwnego, że już w średniowieczu działało tu przynajmniej kilka bractw tego typu. Do naj-

ważniejszych należały: ekskluzywne, patrycjuszowskie Bractwo św. Jerzego (zał. ok. 1348 r.)² i mieszczańskie Bractwo św. Erazma (zał. w 1354 r.). Wszystkie działające w mieście bractwa urządziły dla swoich członków ćwiczenia strzeleckie w specjalnie do tego celu przygotowanych ogrodach, leżących najczęściej zaraz za murami miejskimi. Pierwsza wzmianka na temat istnienia takiego ogrodu w Gdańsku związana jest z ogrodem strzeleckim Bractwa św. Erazma przy Szerokiej Bramie i pochodzi z 1418 roku³. Wiadomo także, że ogród Bractwa św. Jerzego znajdował się przy Bramie Długoulicznej, oraz że mieszkańcy Starego Miasta doskonalili swoje umiejętności w jednym z ogrodów przy Bramie Bożego Ciała. Ogród o podobnym charakterze istniał też na międzymurzu przy Żabiej Bramie⁴.

Ogrody strzeleckie zakładano także w innych miastach, np. w Elblągu w 1374 roku czy w Toruniu w 1412⁵.

Wydaje się, że powstanie interesującego nas Ogrodu u podnóża Grodziska związane jest z działalnością Bractwa św. Jerzego i rokiem 1487. Wskazuje na to wzmianka, zamieszczona w pochodzącej z końca XV wieku kronice Caspara Weinreicha, która wiąże posadzenie drzew na Grodzisku z osobą Hansa Glottau⁶ – budowniczego siedziby Bractwa. Ponadto istnieje zbieżność dat pomiędzy rozpoczęciem budowy Dworu Bractwa św. Jerzego a posadzeniem pierwszych drzew na Grodzisku. Oba wydarzenia miały bowiem miejsce w 1487 roku. Choć Jerzy Stankiewicz i Bohdan Szermer powstanie tego ogrodu upatrują dopiero w roku 1543⁷, to rozbieżność ta nie musi wcale świadczyć o sprzeczności. Wcześniejsze datowanie może bowiem być związane z założeniem ogrodu do ćwiczeń łuczniczych, a rok podany przez Stankiewicza i Szermera z przekształcenia-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

mi tegoż ogrodu, przystosowującymi go do korzystania z broni palnej⁸.

W związku z powyższym wydaje się, że w początkowym okresie członkowie Bractwa św. Erazma musieli ćwiczyć we własnym ogrodzie przy Szerokiej Bramie, a dopiero później zaczęli korzystać z Ogrodu na Grodzisku.

Dzieje Ogrodu Strzeleckiego

Najprawdopodobniej w początkowym okresie zwykle strzelania z łuku i kuszy Bractwo św. Jerzego organizowało w ogrodzie przy swojej siedzibie. Tylko uroczyste turnieje i strzelanie do zawieszzonego na słupie ptaka, które wymagały większej przestrzeni, organizowane były na Grodzisku. Później jednak, kiedy weszła w użycie broń palna⁹, korzystano z tego Ogrodu w znacznie większym zakresie. Nie wiadomo dokładnie, kiedy pojawili się tam strzelcy zrzeszeni w Bractwie św. Erazma, być może właśnie w tym czasie. Wiadomo jedynie, że odbywali tam swoje uroczyste turnieje strzeleckie. Wspólne użytkowanie terenu nie było szczególnie uciążliwe, ponieważ tradycyjnie oba bractwa swoje doroczne zieloności święto obchodziły oddzielnie – Bractwo św. Jerzego w poniedziałek, a Bractwo św. Erazma we wtorek.

Przez cały okres swego istnienia Ogród Strzelecki służył nie tylko do ćwiczeń doskonalących sztuk strzeleckich, ale także – szczególnie latem – zamieniał się w miejsce spotkań. Odwiedzano go chętnie, aby odpocząć, podyskutować, posłuchać muzyki lub zjeść posiłek w doborowym towarzystwie. Raz w roku stawał się także tłem uroczystych obchodów święta strzeleckiego, podczas którego dokonywano wyboru władz bractw na następny rok. Spomiędzy konfratrów wybierano „majowego grafa”, a tytuł „króla” nadawano zwycięzcy turnieju strzeleckiego. Obchody tego święta według Marii Boguckiej miały ustalony przebieg: *Rankiem w poniedziałek Zielonych Świąt młodzieńcy ze szlacheckich rodzin ubrani w pancerze konno ruszali pod Gdańsk. Zbiórka następowała u stóp Grodziska; tutaj odbywało się coś w rodzaju parady wojskowej przyjmowanej przez Radę, a podziwianej przez tłumy ciekawych. Centralny punkt uroczystości stanowiły zawody łucznicze i wybór „majowego grafa”, który zostawał królem obchodów i otrzymywał jako oznakę wieniec spleciony z zieleni i świeżych kwiatów. Za godność trzeba było jednak zapłacić – „graf majowy” pokrywał koszty uczyty czekającej na Radę i innych wytwornych uczestników zabawy na Ratuszu lub we Dworze Artusa, gdy w południe w uroczystym pochodzie wracano do miasta. Wieczorem tego dnia odbywał się zazwyczaj huczny bal we Dworze Artusa*¹⁰.

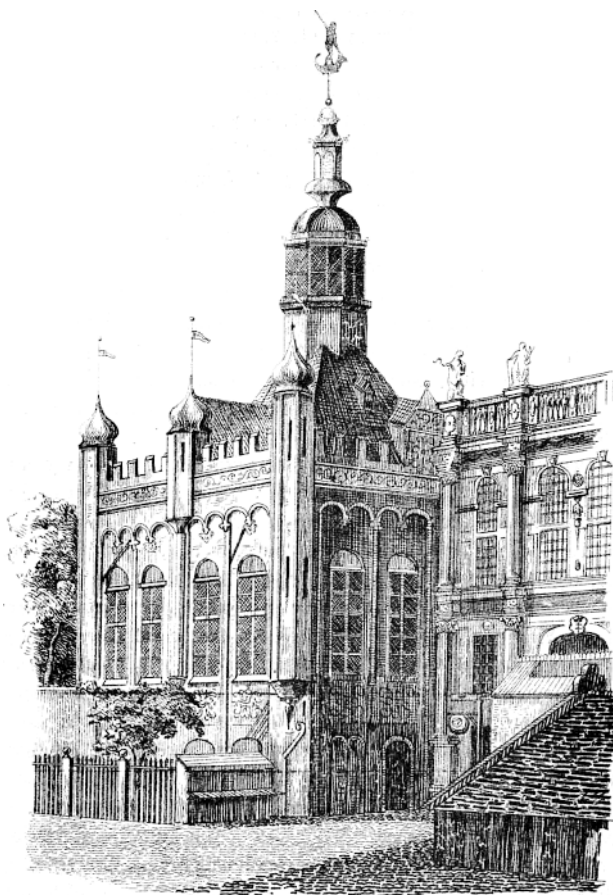
Z kroniki Caspara Weinreicha wiadomo, że w poniedziałek Zielonych Świąt roku 1488 Jacob

Proite zestrzelił na strzelnicy na Grodzisku ptaka i przejął z rąk Hilbranta Ferbera tytuł „króla”, po czym wydał z tej okazji ucztę na ratuszu¹¹.

W roku 1543 Rada Miejska chcąc upowszechnić wśród mieszkańców broń palną zaczęła organizować cotygodniowe ćwiczenia w strzelaniu, obchodzeniu się z pikami, muszkietami i falkonetami oraz zezwoliła wszystkim wolnym obywatelom miasta na korzystanie z Ogrodu Strzeleckiego, pod warunkiem posiadania przez nich broni¹². Rok później (1544) doszło do powstania nowej organizacji, wzorującej się na dawnych bractwach strzeleckich, skupiającej tylko strzelców używających broni palnej. Przyjęła ona nazwę Towarzystwo Strzeleckie Strzelców z Broni Palnej (*Gesellschaft der Büchschützen*)¹³. Spowodowało to spadek zainteresowania działalnością dotychczasowych Bractw: św. Erazma i św. Jerzego. W tym czasie gasnąca aktywność Bractwa św. Jerzego skupiała się przede wszystkim w siedzibie przy Złotej Bramie¹⁴. Ostatni zorganizowany przez nie turniej strzelecki na Grodzisku miał miejsce w Zielone Świątki 1612 roku. W końcu XVIII wieku działalność Bractwa św. Jerzego całkiem zanikła¹⁵.

Tak więc od roku 1637 gospodarzami Ogrodu na Grodzisku było Towarzystwo Strzeleckie Strzelców z Broni Palnej i Bractwo św. Erazma¹⁶. Aż do końca XVIII wieku obie organizacje korzystały wspólnie ze znajdującej się tam strzelnicy. Dopiero w roku 1793, kiedy Bractwo św. Erazma poparło stojących u wrót miasta Prusaków, sytuacja uległa zmianie. Bractwo św. Erazma, wzmocnione przychylnością nowych władz, zyskało na znaczeniu i zaczęło przeciągać na swoją stronę członków Towarzystwa Strzeleckiego Strzelców z Broni Palnej, które pod koniec XVIII wieku liczyło zaledwie 30 członków¹⁷, aż w końcu uległo całkowitej likwidacji. W nagrodę za opowieszenie się po stronie Prus Bractwo św. Erazma uzyskało przywilej posługiwania się nazwą Strzelcy Fryderyka Wilhelma (*Friedrich Wilhelm Schützen*).

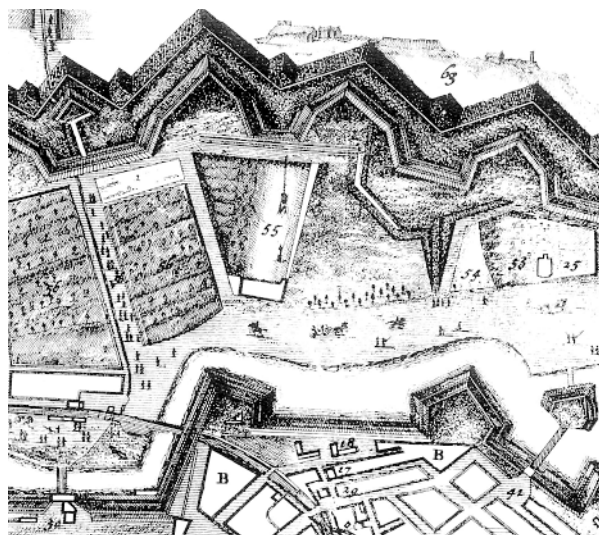
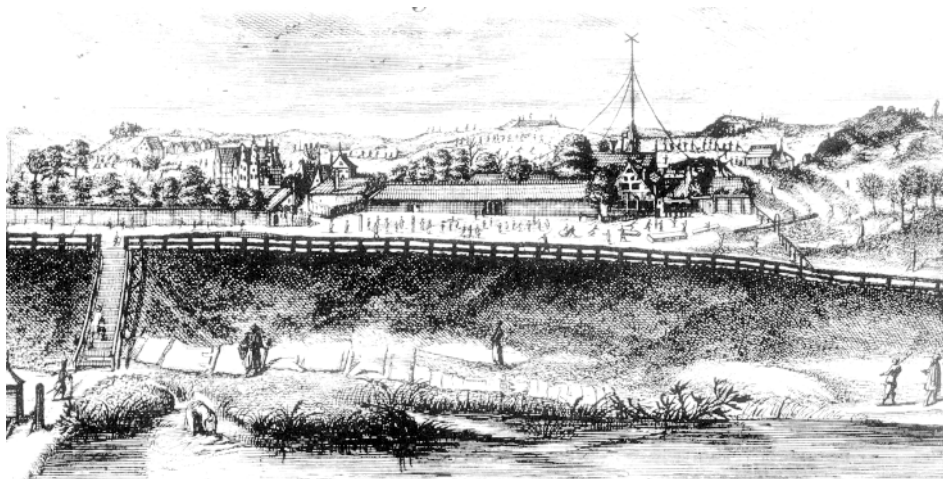
W czasach panowania francuskiego (1807-1814) wszystkie organizacje strzeleckie zawiesiły działalność, a włączony w obręb fortyfikacji Ogród służył wyłącznie celom militarnym. Dopiero w 1818 roku, wraz z oficjalnym połączeniem dawnego Towarzystwa Strzeleckiego (*Gesellschaft der Büschenschützen*) ze Strzelcami Fryderyka Wilhelma (*Friedrich Wilhelm Schützen*) doszło do reaktywowania działalności strzeleckiej na Grodzisku. Nowo powstała organizacja, która przyjęła nazwę Bractwo Strzeleckie Fryderyka Wilhelma (*Friedrich-Wilhelm Schützenbrüderschaft*), przejęła zarówno tradycje, jak i majątek obu bractw, w tym również prawo do korzystania z nadal pozostającego w gestii władz miasta Ogrodu Strzeleckiego¹⁸.

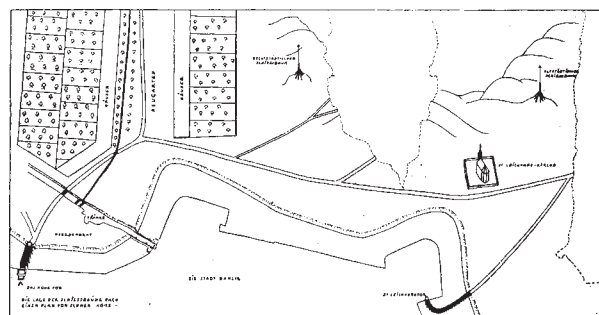
Die Halle der ehem. St Georgen-Brüderschaft

Ryc. 1. Dwór Bractwa św. Jerzego, wzniesiony przez budowniczego Hansa Glottau w latach 1487-1494. Źródło: C. Seidel, *Friedrich-Wilhelms-Schützen-Gesellschaft zu Danzig*, Danzig 1851, s. 9, za: Curicke R.: *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam und Dantzig 1688. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 4. Widok Ogrodu Strzeleckiego w XVII w. od strony miasta. Na pierwszym planie widoczna jest fosa miejska, a za nią ciąg obecnej ulicy 3 Maja. Za ulicą widnieją zabudowania strzelnicy, wśród których wyróżnia się piętrowy budynek z dwuspadowym dachem. Dalej znajduje się wysoki słup strzelecki z ptakiem i przymocowanymi do niego linami odciągającymi. Za budynkami strzelnicy widoczne są wysokie drzewa. Źródło: R. Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam und Dantzig 1688, s. 63

Ryc. 2. Fragment planu P. Willera (1687), na którym widoczny jest Ogród Strzelecki o narysie zbliżonym do trapezu. Od strony miasta pokazano zespół zabudowań, a za nimi prostokątny plac ze słupem, przeznaczonym do mocowania ptaka, do którego strzelano z łuku lub kuszy. Po lewej stronie, w części środkowej, widać zadrzewienie, a za nim, wzdłuż granicy z obecną ulicą Kurkową – ogrody. Źródło: R. Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam und Dantzig 1688. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

4. Ausschnitt aus „Plan der Stadt Danzig“ mit Projekt der Befestigung von Gregor Schmer 1615. (Danz. Stadtbibliothek Z III 2164.)

Ryc. 3. Odrys fragmentu planu Gdańska Gregora Schmera (1615), na którym pokazano obszar przed Bramą Wyzyną. Widoczne są tam dwa słupy strzeleckie: jeden na terenie Ogrodu Strzeleckiego, drugi w pobliżu kościoła Bożego Ciała. Źródło: A. Bertling, *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit* Danzig 1932, s. 23

W roku 1848 doszło do konfliktu o strzelnicę w Ogródzie na Grodzisku. O prawo jej użytkownika upomnieli się bowiem nie posiadający własnej siedziby Strzelcy Miejscy (*Bürgerschützenkorps*). W odpowiedzi na ich monity władze miasta zaproponowały rozwiązanie, zgodnie z którym uzyskiliby oni prawo korzystania w określone dni z trzeciego stanowiska strzeleckiego oraz urządzania zebrań w górnej sali budynku strzeleckiego. Jednak propozycja ta została odrzucona. Konflikt zakończył się dopiero 18 października 1848 roku formalnym przejściem Ogrodu wraz z całym zagospodarowaniem przez Bractwo Strzeleckie Fryderyka Wilhelma. Odtąd, aż do 1945 roku było ono jedynym prawnym użytkownikiem terenu¹⁹.

Rozwój układu przestrzennego

Prawdopodobnie na początku swego istnienia Ogród nie miał jednoznacznie określonego planu. Jego granice nie były ściśle ustalone, a ich przebieg ulegał zmianom. Wydaje się, że istniejące tu już w końcu XV wieku ogrodzenie służyło bardziej ochronie przed ewentualnym postrzałem niż wyznaczeniu granic. Dopiero dokonane w XVI wieku zmiany traktów drożnych na Grodzisku przyczyniły się do ukształtowania jego narysu. W połowie tego stulecia poprowadzono drogę, która połączyła Bramę Oliwską z Siedlcami. Nieco później, pod koniec XVI wieku wytyczono nową drogę na plac strzelecki, która w przybliżeniu biegła trasą dzisiejszej ulicy 3 Maja (*Promenade*). Jednocześnie w pobliżu strzelnicy, pomiędzy umocnieniami Biskupiej Górki i Grodziska wytyczono dwie równoległe ulice: Nowe Ogrody (*Neu Garten*) i Kurkową (*Schissstange*). Ulica 3 Maja i Kurkowa ostatecznie określiły południowo-wschodnią i południowo-zachodnią granicę Ogrodu. Od strony północno-zachodniej już wcześniej zamykała go stroma skarpa umocnień Grodziska, a od północnego wschodu granicę wytyczono w oparciu o łagodny w tym miejscu stok wzniesienia. Określone w opisany wyżej sposób granice wyznaczyły płaski taras o planie trapezu, którego dłuższe krawędzie łagodnie rozchylały się od ul. 3 Maja w kierunku wzniesienia. Stan taki z niewielkimi zmianami utrzymywał się przez cały okres istnienia Ogrodu i nadal jest dobrze czytelny w terenie. Bardzo możliwe jest także, że ostatecznie teren ogrodu wyznaczony został dopiero w XVII wieku podczas prac fortyfikacyjnych na Grodzisku (ryc. 2).

Od czasu powstania Ogrodu problemem było zapewnienie bezpieczeństwa strzelcom i postronnym obserwatorom wyczynów strzeleckich. Na początku nie strzelano tak jak dzisiaj, poziomo do tarczy, ale w górę, do zawieszzonego na słupie pta-

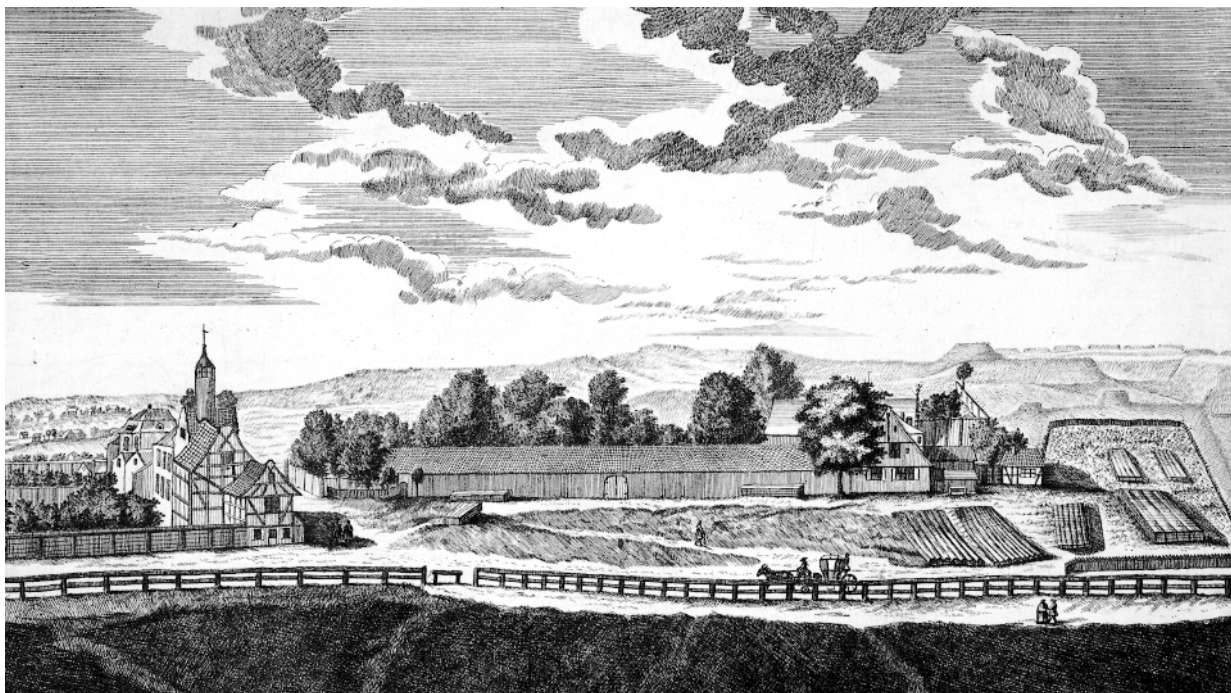
ka, co powodowało częste wypadki²⁰. Aby im zapobiec i uniemożliwić dostanie się w zasięg strzałów przypadkowym przechodniom, plac strzelecki już pod koniec XV wieku został ogrodzony²¹. Później wzdłuż dwóch dłuższych boków wykopano rowy, przy których w 1636 roku dodatkowo postawiono wysokie, drewniane ogrodzenie.

Nie wiadomo, jak wyglądało pierwsze zagospodarowanie Ogrodu. Informacje źródłowe na ten temat są bardzo skąpe. Caspar Weinreich w swojej kronice pod datą 4-10 marca 1487 roku podaje, że w pierwszym tygodniu postu mincerz Hans Glottau (budowniczy siedziby Bractwa św. Jerzego) posadził tu 18 lip i 14 dębów. Przy drzewach ustawiono 3 połączone ze sobą miedzianymi rurami beczki, którymi przepływała woda²². Służyły one najprawdopodobniej do zbierania wody deszczowej potrzebnej do podlewania świeżo posadzonych drzew. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z najstarszym systemem nawadniającym zieleni, jaki znajdował się terenie Gdańska.

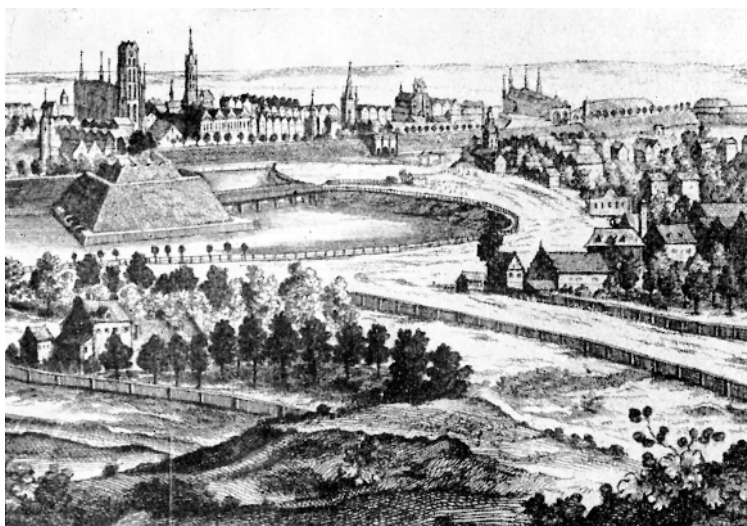
Posadzenie drzew w tym miejscu można interpretować dwojako. Mogło być związane z funkcją strzelecką, wymagającą ocienienia torów strzelniczych, ale również mogło wiązać się z kultywowaniem od średniowiecza w wielu miastach tradycją *prato*, czyli łąki rekreacyjnej, służącej do spacerów, zabaw i turniejów rycerskich. Najprawdopodobniej, czego dowodzą późniejsze informacje o działalności związanych z Ogrodem bractw, miejsce to pełniło obie te funkcje. Tym bardziej, że od XVI wieku Grodzisko było ulubionym miejscem spacerów gdańszczan, których przyciągał tu rozciągający się ze szczytu bardzo atrakcyjny widok na miasto.

Na zamieszczonym przez Antona Bertlinga odrzysie siedemnastowiecznego planu Gdańska (1615 r.) bardzo wyraźnie widoczny jest narys ogrodu o kształcie zbliżonym do trapezu oraz słup strzelecki z zawieszonym na szczycie ptakiem (ryc. 3). Brak na nim drzew najprawdopodobniej związany jest z przyjętą przez autora planu konwencją rysunkową, ponieważ plan nie pokazuje żadnej zieleni.

W XVI wieku na terenie ogrodu stały drewniane budy strzeleckie, które w 1575 roku strawił pożar. Niedługo potem zostały odbudowane w podobnym kształcie i ponownie w 1636 roku spłonęły od uderzenia pioruna²³. Później na ich miejscu wybudowano nowe budynki, które można zobaczyć na sztychu zamieszczonym przez Reinholda Curickego²⁴ (1668, ryc. 4). Widok od strony miasta przedstawia drewniane budy, znajdujące się za nimi drzewa i górujący nad całością słup strzelecki utrzymywany w pionie przez odciąg. Z przodu widoczna jest fosa miejska, ciąg dzisiejszej ulicy 3 Maja oraz pełen ludzi plac przed zabudowaniami strzelnicy. Pokazane na dalszym

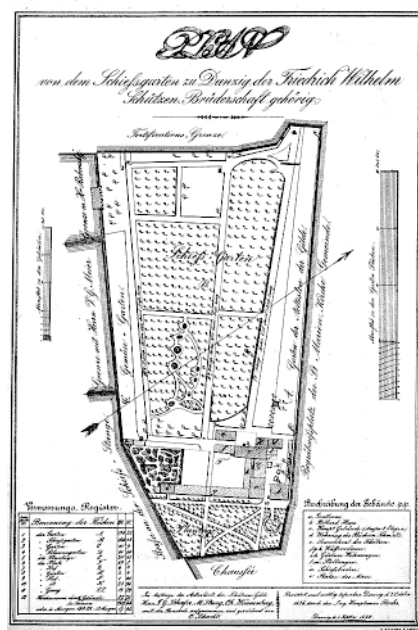
Ryc. 5. Ogród Strzelecki widziany z wałów ok. 1765 roku. Pomimo że rycina ta wykonana została prawie osiemdziesiąt lat później niż rycina zamieszczona w dziele Curiciego (ryc. 4), to pokazuje taki sam widok. Jedyną zmianą jest brak słupa z ptakiem. Źródło: M. Deisch, *Prospekte*, 1765, Blatt 16. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 6. Ogród Strzelecki ukazany na tle panoramy miasta od strony Siedlec ok. 1765 roku. W głębi widoczne są stare drzewa i zabudowania. Prawdopodobnie są to te same zabudowania, które z innej strony pokazano na poprzedniej rycinie (ryc. 5). Cały ogród otoczony jest wysokim, drewnianym płotem. Źródło: M. Deisch, *Prospekte*, 1765, Blatt 40. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 7. Posąg boga wojny Marsa, który stał w Ogródku Strzeleckim do 1945 roku, wykonany w 1749 r. przez gdańskiego kamieniarza Krzysztofa Stricke. Fotografia z początku lat trzydziestych. Źródło: A. Bertling, *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit Danzig* 1932, il. 3

Ryc. 8. Plan Ogrodu Strzeleckiego wykonany w 1838 roku przez O. Schachta na polecenie i według wskazówek starszyny bractwa: J.G. Schoefera, M. Strega i Ch. Wohnnenberga. Źródło: P. Gehrke, *Danzigs Schützenbruderschaften in alter und neuerer Zeit*, Danzig 1895, pomiędzy s. 112-113. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

planie drzewa są zapewne tymi, które w 1487 roku posadził Hans Glottau.

Stąd, że w XVII wieku zatrudniono na Grodzisku ogrodnika, można wnioskować, że istniał tam w tym czasie wymagający pielęgnacji ogród. W roku 1611 założono tam pompę wodną, a w roku 1699 odnowiono płot, który otoczył całe założenie²⁵.

W XVII wieku, wraz ze wzrostem zagrożenia wojennego i rosnącą popularnością ćwiczeń strzeleckich zaszła potrzeba umożliwienia korzystania ze strzelnicy większej liczbie użytkowników. W związku z tym w 1640 roku do trzech już istniejących stanowisk strzeleckich dodano czwarte i odtąd równocześnie mogło korzystać ze strzelnicy ponad trzysta pięćdziesiąt osób²⁶.

Wiek XVIII nie przyniósł większych przeobrażeń wyglądu Ogrodu. W roku 1734 oblegający Gdańsk Rosjanie zniszczyli wyposażenie, ale straty musiały być stosunkowo niewielkie i łatwe do naprawienia²⁷, gdyż na pochodzących z 1765 roku rycinach Mateusza Deischa nie widać zmian w stosunku do wcześniejszego zagospodarowania Ogrodu (ryc. 5 i 6).

W drugiej połowie XVIII wieku nietrwale zabudowania strzelnicy, powstające głównie w przedniej części ogrodu, podlegały częstym zmianom. Prawdopodobnie było to skutkiem bieżących, zmieniających się potrzeb użytkowych. Natomiast przebieg granic zespołu nie zmieniał się. O rozplanowaniu wewnętrznym Ogrodu w tym czasie posiadamy jedynie fragmentaryczne informacje. W 1781 roku wydzierżawione zostało prawo korzystania z rosnącej tam trawy²⁸. Prawdopodobnie wówczas przy północno-wschodniej granicy zespołu powstał podłużny ogród starszego Bractwa (*Ältermann*), do którego obowiązków między innymi należał nadzór nad strzelnicą. Wiadomo też, że znajdowały się tam partery z bukszpanem i lawendą, co pozwala domyślać się istnienia barokowego, geometrycznego założenia, a także drzewa owocowe: 3 brzoskwinie, 21 wiśni, 48 niskich i 31 wysokich jabłoni oraz grusze. Pomędzy drzewami posadzone zostały krzewy porzeczek i rośliny, które określono jako *Christorbeerstrauchen*²⁹. W pochodzącym z 1771 roku sprawozdaniu starszego Bractwa Taubenthala znajduje się informacja, że posiadał on dom z wykuszem, z którego bez otwierania okien mógł obserwować cały plac strzelecki (widoczny na planie z 1838, ryc. 8), a także, że wybudował altanę z przodu ogrodu, z której rozciągał się miły i urozmaicony widok na ulicę.

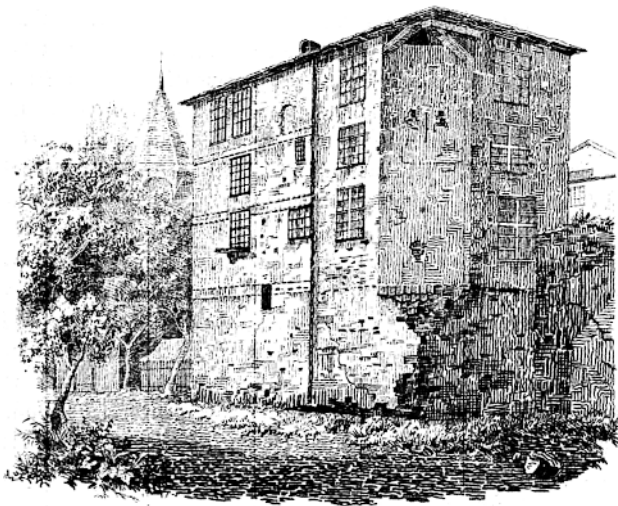
W 1807 roku Ogród Strzelecki został zajęty przez Francuzów i aż do roku 1814 służył jako skład artyleryjski. Okresowo w dawnych zabudowaniach strzelnicy zakwaterowanych było około 200 żołnierzy. Przetrzymano tam podobno także 600

wziętych do niewoli Kozaków³⁰. Pobyt Francuzów spowodował prawie całkowite zniszczenie zespołu. Drzewa w większości wycięto – prawdopodobnie na opał – a te, które pozostały, mocno ucierpiały na skutek postrzałów. Wiele miało połamane gałęzie i postrzelane konary. Uszkodzeniu uległa również stojąca w ogrodzie figura boga wojny Marsa (ryc. 7). W początkowym okresie po wyjściu z Gdańska wojsk francuskich i przejęciu miasta przez Prusaków sytuacja nie uległa zmianie, ponieważ ogród jeszcze przez pewien czas pozostawał w gestii władz wojskowych i w dalszym ciągu służył jako plac ćwiczeń.

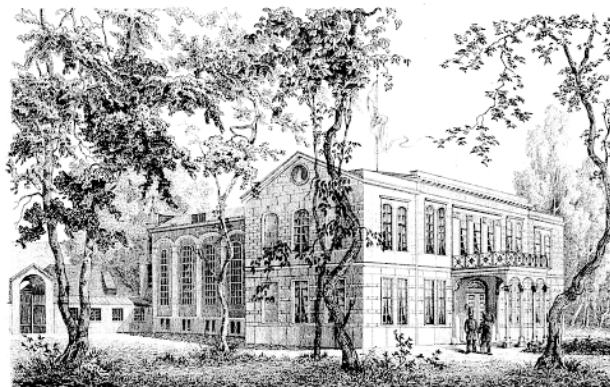
Okres wojen napoleońskich był przełomowy zarówno dla Gdańska, jak i dla Ogrodu Strzeleckiego. Kończył epokę niezależnego Gdańska i rozpoczynał pruski etap historii miasta. W 1818 roku Ogród Strzelecki przejęło Bractwo Strzeleckie Fryderyka Wilhelma, uważające się za kontynuatora tradycji dawnych bractw strzeleckich. Jego członkowie postanowili przywrócić Ogrodowi dawny wygląd. Ze względu na skromne środki finansowe i trudną sytuację powojenną nie było to łatwe. Pomimo to udało się założyć nowe trawniki i posadzić drzewa – w większości owocowe. W 1837 roku wydzierżawiono pożytki z użytkowania trawników i drzew owocowych mistrzowi młynarskiemu Hirschfelderowi, który w zamian sprawował opiekę nad Ogrodem³¹. Wywiązywał się ze swoich obowiązków bardzo dobrze, o czym może świadczyć posadzenie przez niego – na własny koszt – drzew owocowych. Wkład w nowe nasadzenia miała także starszyzna Bractwa i zwykli konfratry: podstarszy (*Mitälteste*) Wegner ufundował 12 kop rozmaitych drzew, podstarszy (*Mitälteste*) Rohrdanz przekazał kasztanowce, a kupiec Muhl podarował 6 kop brzoź. Ponadto ze szczupłej kasy udało się zakupić krzewy³².

W XIX wieku charakter Ogrodu zaczął się zmieniać. Coraz częściej odwiedzano go dla odpoczynku i w celach towarzyskich. Bywali tu nie tylko strzelcy, ale także ich rodziny i inni mieszkańcy Gdańska. Doszło nawet do tego, że za stosowną opłatą można było uzyskać tytuł tzw. letniego strzelca (*Sommermitgleider*) i bez konieczności uczestniczenia w ćwiczeniach strzeleckich korzystać z przywilejów członka elitarnego klubu, w jaki zaczęło przeobrażać się Bractwo.

W I połowie XIX wieku poza rozlicznymi zabudowaniami przeznaczonymi do zadań strzeleckich na terenie Ogrodu istniała także restauracja, przed którą latem wystawiano drewniane stoły i ławy, kręgielnia oraz bilard. Jednokondygnacyjny budynek restauracji zbudowany był w konstrukcji szachulcowej. Miał wysoki, dwuspadowy dach z użytkowym poddaszem, o czym świadczą duże

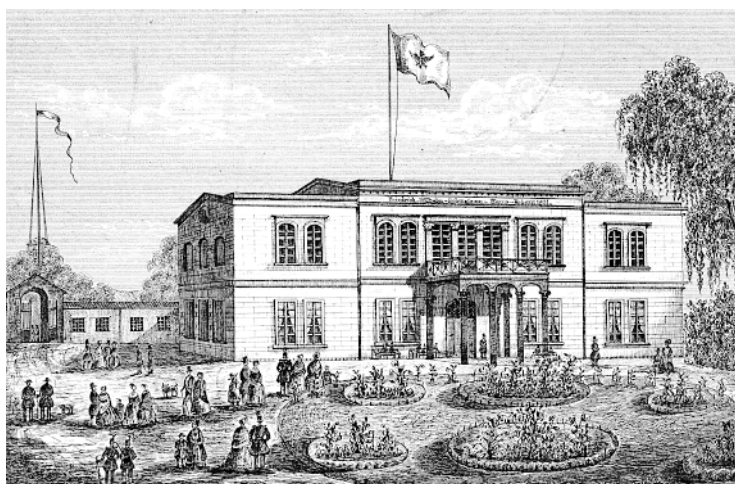

Ryc. 9. Siedziba Bractwa Strzeleckiego Fryderyka Wilhelma (dawna siedziba Bractwa św. Erazma) w Szerokiej Bramie. Źródło: C. Seidel, *Friedrich-Wilhelms-Schützen-Gesellschaft zu Danzig*, Danzig 1851, s. 8. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 10. Wybudowana w 1851 roku siedziba Bractwa Strzeleckiego Fryderyka Wilhelma. Źródło: C. Seidel, *Friedrich-Wilhelms-Schützen-Gesellschaft zu Danzig*, Danzig 1851, s. 24. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 11. Litografia ukazująca jak dużą popularnością cieszył się Ogród Strzelecki w II połowie XIX wieku wśród mieszkańców Gdańska. Na pierwszym planie widoczne są charakterystyczne dla dziewiętnastowiecznej sztuki ogrodowej okrągłe klomby kwiatowe, a w tle nowy budynek strzelnicy. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 13. Widok Ogrodu Strzeleckiego około połowy XIX wieku od strony umocnień Nowych Ogrodów. Litografia. Źródło: *Album der Umgebungen von Danzig in 9 malerischen Ansichten nach den Natur gezeichnet von Julius Greth*, Gdańsk ok. 1860. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

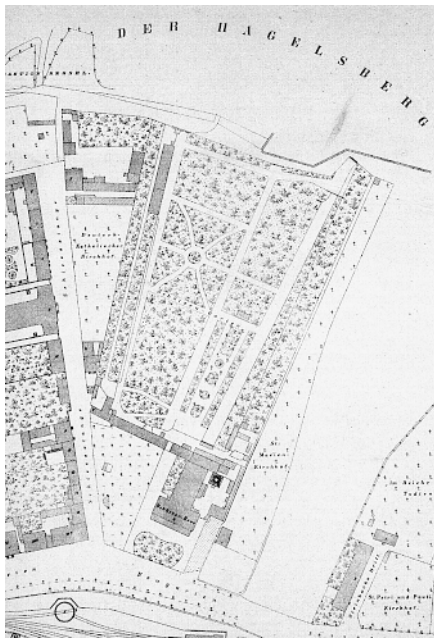
okna i wystawki na poddaszu. Jego widok przedstawiono na zamieszczonej przez Berlinga akwareli nieznanego autora, namalowanej w 1843³³. Z pochodzącej z tego samego źródła akwareli Dahmsa (1847)³⁴ znany jest także wygląd zabudowań, które znajdowały się od strony Ogrodu. Były tam dwa budynki, dwukondygnacyjny i parterowy, o wysokich dwuspadowych dachach; raczej o charakterze reprezentacyjnym i klubowym, a nie gospodarczym, bowiem posiadały duże, rokokowe, dzielone na dziesięć pól okna. Na klubowy charakter tych zabudowań wskazuje scena przedstawiona na akwareli. Jest to przyjęcie wydane w 1847 roku z okazji święta strzeleckiego. Z podpisu wiadomo, że wśród wielu odświętnie ubranych osób znajdują się: gubernator Heinrich Jacob von Rüchel-Kleist, przełożony strzelców (*Schützherr*) rajca miejski Zernicke³⁵, kaznodzieja Wemmer, kapitan strzelców Schaefer, mistrz ślusarski Lanser i podchorąży Gildii³⁶.

W 1838 roku doszło do pierwszego pomiaru, który pozwala na dość precyzyjne odtworzenie wyglądu Ogrodu³⁷ (ryc. 8). Jego narys zbliżony jest do lekko zdeformowanego trapezu, którego krótszy bok graniczy z dzisiejszą ulicą 3 Maja (Chausse). Od północnego wschodu granica przebiega wzdłuż cmentarza kościoła Mariackiego. Od północnego zachodu teren ogrodu sąsiaduje umocnieniami Grodziska, a od południowego zachodu z obecną ulicą Kurkową i działkami właścicieli prywatnych: V.G. Meyera³⁸ i H. Rabowskiego. Od strony dzisiejszej ulicy 3 Maja do Ogrodu prowadzą dwa wejścia, które poprzez plantacje (*Plantage*), czyli obsadzone drzewami formy przestrzenne o charakterze boskietów, prowadzą do zespołu zabudowań, składającego się między innymi z restauracji, bilardu, kręgielni, składów broni i innych pomieszczeń gospodarczych. Zabudowania te tworzą prostokątny dziedziniec. Od strony południowo-zachodniej znajduje się nieregularnie ukształtowany ogród kwiatowy z wieloma wijącymi się ścieżkami, nawiązującymi przebiegiem do tych, jakie tworzone w ogrodach swobodnych w stylu anglo-chińskim. Właściwy Ogród Strzelecki położony jest w głębi działki, za zespołem zabudowy. Tworzą go: wydłużony trapez wydzierzawionego ogrodu warzywnego i ogród Starszego Bractwa z budynkiem, który dzięki charakterystycznemu wykuszowi umożliwiał obserwację oraz rozdzielony torem strzeleckim na dwie części teren pomiędzy nimi. Można wyróżnić tu 6 kwater. Na pięciu rosną regularnie posadzone drzewa, a poprzez jeden z boskietów przechodzi swobodnie poprowadzona ścieżka. Przy niej znajduje się osiem zbliżonych kształtem do okręgu placyków. Na podstawie rysunku trudno stwierdzić, czym były okrągłe

formy znajdujące się na środku każdego z nich. Można jedynie przypuszczać, że były to niskie partery kwiatowe lub gazonowe, podobne do tych, które pokazano na rycinie przedstawiającej Dom Strzelecki po 1851 roku (ryc. 11). Do każdego placyku od strony południowej przylegał czworoboczny obiekt. Prawdopodobnie były to altanki. W roku 1850 doszło do wydania specjalnego regulaminu, jakiemu podlegała ich budowa. Zgodnie z nim za altankę uważano każdą przestrzeń, która znajdowała się pomiędzy czterema słupami i posiadała dach. Mógł ją postawić jedynie członek Bractwa lub wdowa po nim. Nie przechodziła ona jednak na ich własność, ale pozostawała własnością Bractwa. Miejsce pod altankę uzyskiwano na zasadzie przetargu. Za jej dzierżawę trzeba było płacić roczny czynsz dzierżawny w wysokości 4 fenigów od stopy kwadratowej. Ponadto, aneks do regulaminu z 1852 roku ograniczał powierzchnię zabudowy altanek do 8×10 stóp (ok. 9 m^2) i zezwalał na ich budowę jedynie pomiędzy pierwszym i drugim torem strzeleckim, ale tylko do połowy długości Ogrodu. Zobowiązywał także właścicieli altanek do udostępniania ich w razie organizowania koncertów lub innych imprez ogrodowych innym użytkownikom³⁹.

Aż do 1851 roku oficjalną siedzibą Bractwa Strzeleckiego Fryderyka Wilhelma pozostawała dawna siedziba Bractwa św. Erazma w Szerokiej Bramie (ryc. 9), która stawała się za ciasna dla powiększającej się liczby członków. Z tego powodu coraz częściej zebrania organizowano w letniej siedzibie, na terenie Ogrodu Strzeleckiego, aż w końcu w 1848 roku zdecydowano się na wybudowanie tam nowej siedziby organizacji. Pierwszy projekt powstał bardzo szybko, ale jak wyliczono, jego realizacja byłaby zbyt droga, wykonano więc drugą, tańszą wersję. Koszt budowy miał wynosić 14 000 talarów. Pomimo obaw związanych z wysokimi kosztami, jakie zgłaszał opiekun Bractwa z ramienia władz miasta, rajca Zernicke, wersję tę przyjęto i przystąpiono do zbiórki pieniędzy. Część funduszy uzyskano ze sprzedaży specjalnie w tym celu wypuszczonych obligacji na sumę 2 500 talarów⁴⁰. Tymczasem coraz bardziej nieużyteczne pomieszczenia w Szerokiej Bramie początkowo wydzierzawiono, aż w końcu, w roku 1853 sprzedano za 6 000 talarów, uzyskując w ten sposób dodatkowe środki⁴¹.

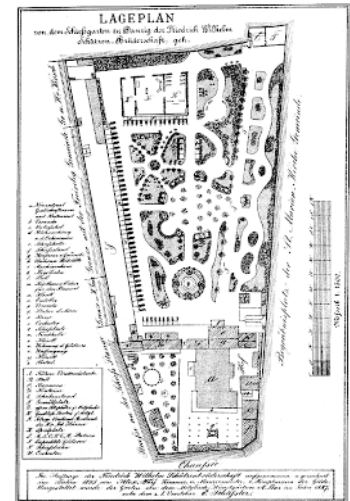
We wrześniu 1850 roku przystąpiono do budowy nowej siedziby. Uroczyste jej otwarcie z udziałem króla Prus Fryderyka Wilhelma IV nastąpiło 28 lipca 1851 roku. Pomiędzy 14 a 17 września tegoż roku można było już świętować w nowej siedzibie pięćsetlecie działalności Bractwa⁴². Dokonano wówczas uroczystego otwarcia przebudowanego

Ryc. 12. Fragment Planu Gdańska Buhsego (1866-1869), skala oryginału 1:1000, ark. 3. Na planie widoczne jest rozplanowanie Ogrodu Strzeleckiego przed przebudową w 1887 roku. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 14. Letnie altanki budowane na terenie ogrodu od ok. połowy XIX wieku. Fotografia z początku lat trzydziestych. Źródło: A. Bertling, *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit*, Danzig 1932, il. 8

Ryc. 15. Plan Ogrodu Strzeleckiego wykonany w 1895 roku przez Alexa Fey'a, przedstawiający rozplanowanie Ogrodu po przekształceniach dokonanych w 1887 roku przez ogrodnika A. Lenza. Źródło: P. Gehrke, *Danzigs Schützenbruderschaften in alter und neuer Zeit*, Danzig 1895, pomiędzy s. 112-113. Ze zb. Bibl. PAN w Gdańsku

Ryc. 16. Główny budynek Strzelnicy. Stan po rozbudowie przeprowadzonej w 1912 roku. Widok od strony dzisiejszej ulicy 3 Maja. Z lewej strony widoczny jest wjazd na obecną ulicę Kurkową, a po prawej lipowa aleja, będąca ulubionym miejscem spacerów gdańszczan. Pocztówka z ok. 1915 roku. Ze zb. Krzysztofa Szczecińskiego

ogrodu. Ze względu na brak informacji na temat zmian, jakie miały miejsce w tym czasie, można przypuszczać, że wykonano głównie prace porządkowe, nie zmieniające w zasadniczy sposób układu Ogrodu, pokazanego na planie z 1838 roku.

Nowy Dom Strzelecki był budynkiem murowanym, dwukondygnacyjnym, o płaskim, dwuspadowym dachu. Miał klasycyzującą, jedenastoosiową fasadę z wysuniętym ryzalitem w części środkowej. Do ryzalitu dobudowano trzyosiowy ganek, wsparty na czterech kolumnach, na którym znajdował się taras, zwieńczony metalową balustradą. Od strony Ogrodu do budynku przylegała obszerna sala teatralno-balowa o wysokich oknach, w której można było

Ryc. 17. Stary szpaler lipowy, wyznaczający przebieg jednego z torów strzeleckich – ostatnia pozostałość dawnego Ogrodu. Stan w 2004 roku. Fot. autor

pomieścić znaczną liczbę gości (ryc. 10 i 11). W roku 1858 do tylnej elewacji domu dobudowano taras widokowy na kolumnadzie, umożliwiający obserwację poczynąń strzelców.

Przybliżoną formę ogrodu z początku drugiej połowy XIX wieku przedstawia sporządzony w 1866 roku plan Buhsego (ryc. 12). W stosunku do planu z 1838 roku pojawiły się na nim nowe elementy: charakterystyczny trójdzielny podział kwatery leżącej najbliżej zabudowań Strzelnicy i powtarzający się także na późniejszych planach podział jednej z dalszych kwater promienistymi ścieżkami, które zbiegały się po środku na okrągłym placu. Brak altanek należy przypisać przyjętej przez autora planu konwencji rysunkowej.

W roku 1880 wykonano w technice akwarelowej bardzo szczegółowy rysunek Ogrodu. Do 1945 roku wisiał on na ścianie w Strzelnicy i pewnie wraz z nią spłonął. Znajdowały się na nim wszystkie altanki z wykazem właścicieli. Ponadto przedstawiał dwie fontanny: jedną na kwietniku, w obrębie dawnego ogrodu kwiatowego, a drugą pośrodku okrągłego placu za strzelnicą, widocznego także na planie z 1887 roku (ryc. 15). Obie wzniesiono w 1870 roku, kiedy do Ogrodu doprowadzono wodociąg miejski⁴³. Altanki, których liczba stale rosła, nie upiększały terenu. Musiało być to w jakiś sposób dolegliwe, skoro w roku 1887 podjęto decyzję o uporządkowaniu ich lokalizacji i z inicjatywy ówczesnego naczelnika Bractwa Johanna Krausego dokonano kolejnej, gruntownej przebudowy Ogrodu. W jej trakcie uporządkowano lokalizację altanek, które rozmieszczono wzdłuż zewnętrznych ścieżek w trzech rzędach oraz ujednolicono ich wygląd. Przed elewacjami frontowymi urządzono małe, oddzielone od siebie żywopłotami ogródki. Realizację projektu powierzono zawodowemu ogrodnikowi A. Lenzowi. Zakres wprowadzonych przez niego zmian pokazano na wykonanym w 1895 roku planie, który przechowywano w Strzelnicy, w związku z czym, tak jak i wcześniejsze plany prawdopodobnie nie dotrwał do naszych czasów. Znany jest tylko z reprodukcji (ryc. 15). W stosunku do planów poprzednich obrys zewnętrzny Ogrodu nie zmienił się, za to ukształtowanie wewnętrzne uległo znacznym przeobrażeniom. Zamiast regularnie obsadzonych boskietów pojawiły się swobodnie poprowadzone ścieżki oraz nieregularne grupy drzew i krzewów. Pozostał tylko jeden tor strzelecki i towarzyszący mu, zachowany do dziś szpaler formowanych lip (ryc. 17). Dwa pozostałe tory zamieniono w ścieżki parkowe. Dawny środkowy tor zamieniono w szeroką aleję. Rozpoczął ją okrągły plac z fontanną, na którym corocznie świętowano wybór nowego „króla kurkowego”. Wokół rosły najstarsze lipy, zniszczone w 1931 roku podczas szalejącej grudniowej wichury. Jak sugeruje Bertling, mogły to być te same drzewa, które posadzono pod koniec XV wieku⁴⁴. Na osi alei, pośrodku Ogrodu pojawił się

obszerny, okrągły plac, wokół którego ustawiono otwarte altanki z miejscami siedzącymi, prawdopodobnie należącymi do tzw. letnich członków Bractwa, którzy w przeciwieństwie do pełnoprawnych członków nie mieli prawa do ogródków frontowych. Pojawiło się także podium dla orkiestry. W dalszej części alei, po obu stronach, także umieszczono otwarte altanki, a na jej końcu znajdowała się wnęka z ufundowaną przez Krausego metalową tarczą strzelecką, zwieńczoną ruchomą figurą. W tylnej części Ogrodu urządzono plac zabaw. Dawny ogród przełożonego Strzelnicy zastąpiło podłużne, swobodnie ukształtowane wnętrze ogrodowe. Jednak największym przekształceniem uległa przednia część ogrodu. Rozbudowa Domu Strzeleckiego doprowadziła do likwidacji dawnych plantacji (*Plantage*). Na ich miejscu oraz na terenie dawnego ogrodu kwiatowego urządzono ogród rekreacyjny, w którym codziennie, gdy tylko pogoda dopisywała, odbywały się koncerty. Postawiono tam zadane podium dla orkiestry oraz kiosk z napojami. Przed Domem Strzeleckim posadzono drzewa (5 rzędów po 5 drzew). Ze sposobu ich posadzenia można domyślić się, że był to typowy dla tego czasu ogródek kawiarniany, w którym pomiędzy regularnie posadzonymi, formowanymi drzewami latem ustawiano składane meble. Pośrodku, na małym prostokątnym trawniku umieszczono posąg boga wojny Marsa, który wcześniej stał w innym miejscu, za zabudowaniami, zwrócony przodem w stronę toru strzelniczego. Później przeniesiono go na środek Ogrodu, a w 1851 roku, po wybudowaniu Domu Strzeleckiego ustawiony został w przedniej części, aby był widoczny z ulicy. Dopiero w 1912 roku, podczas kolejnej rozbudowy Domu Strzeleckiego trafił na taras. Postument figury był sygnowany przez gdańskiego kamieniarza Krzysztofa Stricke. Była tam też data 1749. Poza rzeźbą Marsa teren ogrodu zdobiło siedem innych posągów, pomiędzy którymi było pięć obstalowanych w 1893 roku figur antycznych bogiń⁴⁵. Niestety na reprodukcji planu trudno odszukać miejsca, gdzie się znajdowały.

W roku 1884 przystąpiono do budowy dużej hali strzeleckiej, którą oddano do użytku 10 września 1887 roku. Koszt budowy wyniósł 7 435 marek.

W 1889 roku, aby upamiętnić zasługi Johanna Krause, który bardzo zaangażował się w urządzanie Ogrodu Strzeleckiego – nie tylko ufundował wiele drzew i krzewów, ale także częściowo sfinansował jego przebudowę – ustawiono korynczką kolumnę ze stosownym napisem. Na jej szczycie umieszczono orła z piaskowca. Tak jak kamienne kule, które flankowały wejście do budynku, prawdopodobnie pochodził z rozbieranych w tym czasie fortyfikacji miejskich⁴⁶.

W 1901 roku uroczystość świętowano pięćset pięćdziesiątą rocznicę założenia Bractwa. Z tej okazji 22 września 1901 roku przeszedł ulicami miasta kolorowy pochód dwóch tysięcy jego członków i sympatyków. Kilkadziesiąt osób ubranych było w historyczne stroje straży miejskiej i mundury wojsk miejskich⁴⁷.

Zaledwie dwadzieścia pięć lat po ostatniej przebudowie, w roku 1912 dokonano kolejnej rozbudowy Domu Strzeleckiego, w wyniku której elewacja budynku przysunęła się znacznie w stronę obecnej ulicy 3 Maja. Nowy, większy gmach ukształtował neobarokowy wystrój (ryc. 16). Przed jego okazałą, dziewięćosiową elewacją frontową na całej długości dobudowano dużą werandę, na której znajdował się taras. Pomiędzy werandą a ulicą utworzono kolejny taras. W nowym Domu Strzeleckim znalazły miejsce restauracja, reprezentacyjna sala balowo-koncertowa i liczne pomieszczenia klubowo-rekreacyjne. Wydaje się, że tylna część Ogródu Strzeleckiego nie uległa wielu zmianom. Tak jak dawniej służyła jako klubowy ogród braci strzeleckiej.

Od drugiej połowy XIX wieku Ogród Strzelecki cieszył się bardzo dużą popularnością, o czym świadczy liczba i różnorodność organizowanych tam imprez: pokazów, kongresów, wystaw, bali i galowych koncertów; np. w lipcu 1879 roku dr Sprenger ze Stanów Zjednoczonych zaprezentował tu gdańskiej publiczności wynaleziony w 1877 roku fonograf, w 1930 roku koncertowali Artur Rubinstein i polski skrzypek Bronisław Hubermann. Występował tu z własnym koncertem Witold Lutosławski, a także wielu innych artystów.

W 1894 roku Przewodnik Rothsteina informował turystów, że latem w ogrodzie frontowym co wieczór odbywają się koncerty, zaś zimą w Wielkiej Sali – w środy, piątki i niedziele. Wspominał też o ograniczonej dostępności tylnej części Ogródu: *Bardzo piękny ogród położony na tyłach Domu Bractwa Strzeleckiego, z wieloma domkami letnimi, nie jest, niestety, dostępny dla publiczności i otwierany jest tylko podczas uroczystości bractwa lub po uprzednim uzgodnieniu*⁴⁸. Autor przewodnika wspominał także o stojącej w przedniej części ogrodu figurze wielkiego mistrza krzyżackiego Winrycha von Kniprode, którą miano jakoby postawić w 1851 roku. W związku z tym, że na żadnym z planów nie umieszczono tej figury, a także brak wzmianek na jej temat w opracowaniach, przypuszczalnie informacja Rothsteina dotyczyła figury boga wojny Marsa (widoczna na planie z 1895), którą, być może pod koniec XIX wieku, na fali powrotu do krzyżackich korzeni, zaczęto utożsamiać z Kniprodem.

W czasie pierwszej wojny światowej Dom Strzelecki służył jako szpital polowy. Po zakończeniu

działań wojennych przywrócono mu dawną funkcję, którą pełnił do stycznia 1945 roku, kiedy ulokowano w nim uciekinierów z Prus Wschodnich. W wyniku nalotów bombowych 27 stycznia i 24 marca 1945 roku budynek uległ prawie całkowitemu zniszczeniu⁴⁹, a istniejący od średniowiecza gdański Ogród Strzelecki przestał istnieć.

Zakończenie

Po II wojnie światowej pozostałości Domu Strzeleckiego rozebrano, a pozbawiony opieki ogród przekazano w użytkowanie różnym instytucjom. Teren podzielono pomiędzy areszt i milicję, a na jego części z czasem urządzono niewielkie, tymczasowe targowisko oraz wybudowano barak, służący dzisiaj potrzebom monarowskiego ośrodka dla uzależnionej młodzieży. Prawdopodobnie, gdyby nie przeprowadzone w styczniu i marcu 1945 roku alianckie bombardowania, które wzniciły pożar i przyniosły zagładę Domowi Strzeleckiemu, zespół funkcjonowałby nadal, a należący do niego ogród należałby dziś do najstarszych gdańskich ogrodów publicznych. Tymczasem historia potoczyła się inaczej, po dawnym Ogródku pozostał jedynie szpaler formowanych starych lip, który na przekór historii swoim dumnym istnieniem przypomina o dawnej świetności tego miejsca.

Bibliografia (wybór)

1. Bertling A., *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig im Wandel der Zeit* (w:) *Heimatblätter des Deutschen Heimatbundes Danzig* Jg. IX, H. 2 (1932), Danzig 1932.
2. Bogucka M., *Życie codzienne w Gdańsku w XV-XVI w.* (w:) *Historia Gdańska*, t. II, Gdańsk 1982.
3. Caspar Weinreich *Danziger Chronik* (1481-1495) (w:) *Scriptores rerum Prussicarum*, t. IV, red. T. Hirsch, E. Strehlke, M. Toepfen, Leipzig 1870.
4. Curicke G.R., *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam und Dantzig 1688.
5. Gehrke P., *Danzigs Schützenbruderschaften in alter und neuerer Zeit*, Danzig 1895.
6. Gerike M., *Bractwa Gdańskiego Dworu Artusa – fenomen ponadpięćsetletniego trwania*, (w:) *Tożsamość miejsca i ludzi. Gdańszczanie i ich miasto w perspektywie historyczno-socjologicznej*, red. M. Dymnicka, Z. Opacki, Warszawa 2003.
7. Gliński M., Kukliński J., *Kronika Gdańska 997-1997*, t. I (997-1945), Gdańsk 1998.
8. *Historia Gdańska*, t. II, 1454-1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982.
9. *Historia Gdańska*, t. III, cz. 1, 1655-1793, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993.

10. Kowalski W., *Zapomniana Schiesstange* (w:) „30 dni”, nr 1 (45) 2003.
11. Rothstein Ph., *Przewodnik po Gdańsku i okolicy*, tł. S. Tusk, Gdańsk 2001.
12. Rothstein Ph., *Illustrierter Führer durch Danzig und Umgegend*, Danzig 1906.
13. Samp J., *Miasto czterdziestu Bram*, Gdańsk 2003.
14. *Scriptores rerum Prussicarum*, t. IV, red. T. Hirsch, E. Strehlke, M. Toeppen, Leipzig 1870.
15. Seidel C., *Friedrich-Wilhelms-Schützen-Gesellschaft zu Danzig*, Danzig 1851.
16. Stankiewicz J., *Urbanistyczny i przestrzenny rozwój miasta*, (w:) *Historia Gdańska*, t. II, 1982, s. 405-444.
17. Stankiewicz J., Szermer B., *Gdańsk. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdańsk – Sopot – Gdynia*, Warszawa 1959.
18. *Wydarzyło się w Gdańsku 1901-2000. Jeden wiek w jednym mieście*; pomysł, projekt i redakcja całości G. Fortuna i D. Tusk, Gdańsk 1999.
- 12 A. Bertling, *Schützengarten und Schützenhaus in Danzig...*, s. 5.
- 13 Tamże, s. 5.
- 14 Tamże, s. 5-6.
- 15 Tamże, s. 6.
- 16 Tamże, s. 6.
- 17 Tamże, s. 6.
- 18 Tamże, s. 6.
- 19 Tamże s. 6-7.
- 20 Jeden z nich opisał Reinhold Curicke. Zdarzenie miało miejsce w Zielone Świątki 1552 roku, zaledwie trzy tygodnie po ustawieniu nowego słupa z ptakiem. Zakończyło się tragicznie dla pewnego młodzieńca, który ugodzony grotem strzały w głowę zmarł. Por. R. Curicke, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, Amsterdam und Dantzig, 1688, s. 64.
- 21 *Caspar Weinreich Danziger Chronik*, s. 45, (w:) Th. Hirsch, E. Strehlke, M. Toeppen, *Scriptores rerum Prussicarum* t. IV, Leipzig 1870, s.751.
- 22 Tamże, s. 761: *Item die erste volle woche in der vasten do liesz der muntzmeister Hans Glottaw gegen dem neuen torme bey der blecher wiese setzen am berge 18 linden und 14 eichen und liesz do 3 fasz hin setzen mit kupern ruren, dar das wasser ausz dem einen in das andere lieff.*
- 23 A. Bertling, s. 4.
- 24 R. Curicke, 1688, s. 63.
- 25 P. Gehrke, s. 69, 70 i 72.
- 26 A. Bertling, s. 4.
- 27 P. Gehrke, s. 70.
- 28 Tamże, s.14.
- 29 Tamże, s. 14.
- 30 Tamże, s. 14-15.
- 31 Tamże, s. 15.
- 32 Tamże, s. 15-16.
- 33 Tamże, ryc. 9.
- 34 Tamże, ryc. 10.
- 35 Pomimo zmiany pisowni nazwiska chodzi tu z pewnością o skarbnika miejskiego Wilhelma Ferdinanda Zerneckego, który został oddelegowany przez Zarząd Miejski do reprezentowania go w bractwie (Krollmann, *Alt. Preuss. Biographie*, 1967, s. 838)
- 36 A. Bertling, ryc. 10.
- 37 A. Bertling, ryc. 11; P. Gehrke, rycina pomiędzy str. 112-113.
- 38 Ok. roku 1860 istnieje na tej działce cmentarz niemiecko-katolicki (Deutsch-Katolischer Kirchof), a później działkę przejmie *Freireligiöse Gemeinde*.
- 39 A. Bertling, s. 18-19.
- 40 Tamże, s. 17.
- 41 Tamże, s. 17.
- 42 Tamże, s. 17.
- 43 Tamże, s. 19.
- 44 Tamże, s. 3.
- 45 A. Bertling, s. 21-22.
- 46 Tamże, s. 22.
- 47 M. Gliński, J. Kukliński, *Kronika Gdańska 997-1997*, tom I (997-1945), Gdańsk 1998, s. 184.
- 48 Ph. Rothstein, *Przewodnik po Gdańsku i okolicy*, tł. Sonia Tusk, Gdańsk 2001, na podstawie III wyd. niem., 1894 r., s. 59.
- 49 W. Kowalski, *Zapomniana Schiesstange*, (w:) „30 dni”, nr 1 (45) 2003, s. 12-13.